

УДК 342.77. 43

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2021.01.3>

РЕФОРМУВАННЯ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ В УКРАЇНІ: ПОШУК ОПТИМАЛЬНОЇ МОДЕЛІ В КОНТЕКСТІ ЄВРОІНТЕГРАЦІЙНОГО ПРОЦЕСУ

REFORMING LOCAL SELF-GOVERNMENT IN UKRAINE: SEARCH OF THE OPTIMUM MODEL IN THE CONTEXT OF THE EUROPEAN INTEGRATION PROCESS

Дробуш Ірина Вікторівна,

доктор юридичних наук, професор,
завідувач кафедри державно – правових дисциплін
Національний університет «Острозька академія»
orcid.org/0000-0002-0006-8676

Наукова стаття присвячена актуальним питанням реформування інституту місцевого самоврядування, який є одним з основних каталізаторів, які здатні суттєво пришвидшити процес вступу України до Європейського Союзу та повністю змінити уявлення людини про її роль та можливості в державному та громадському житті. Актуалізується питання активної співпраці органів місцевого самоврядування та громадськості з питань розроблення місцевих програм сталого розвитку, необхідності спрямування зусиль на забезпечення інноваційного розвитку територіальних громад, їх залучення до вирішення місцевих проблем та мобілізації ресурсів за умов громадсько – приватного партнерства.

В статті автор доводить необхідність врахування позитивного досвіду європейських країн, які теж свого часу провели муніципальні реформи, результатом яких стало не лише істотне зміцнення основ функціонування інституту місцевого самоврядування, а й кардинальне переосмислення сутності та змісту місцевого самоврядування у процесі подальшого розвитку держави як демократично – правової та соціальної. Враховуючи європейську практику функціонування місцевого самоврядування, автором запропоновані подальші кроки реформування правової, організаційної, матеріально – фінансової основ діяльності місцевого самоврядування в Україні. Особливу увагу приділено питанням функціональної та фінансової децентралізації. Аргументовано необхідність реформування публічної влади в Україні та втілення на усіх рівнях публічного управління демократичних принципів у відповідності до положень Європейської стратегії інновацій та доброго врядування на місцевому рівні.

Концептуальну основу такої реформи має складати соціально орієнтована модель місцевого самоврядування, в якій права та інтереси членів територіальних громад матимуть пріоритетне значення.

Виходячи з вищезазначеного, метою наукового пошуку являється не лише обґрунтування не-

обхідності послідовного реформування інституту місцевого самоврядування як важливої складової конституційної реформи, а й пропозиції щодо його модернізації на засадах субсидіарності та децентралізації, що в умовах сучасного розвитку України забезпечить створення та функціонування самодостатніх територіальних громад, спроможних власними силами вирішувати свої соціально – економічні проблеми.

Ключові слова: Місцеве самоврядування, євроінтеграційний процес, фінансова децентралізація, субсидіарність, європейські стандарти місцевої демократії.

The scientific article is devoted to the actual issues of the reform of the institute of local self-government in the conditions of further democratization of all spheres of public life. In the article the author proves the necessity of taking into account the positive experience of European countries at the certain time having also carried out municipal reforms at the certain time, the results of which provided not only a substantial strengthening of foundations of the functioning of the local self-government institution, but also a radical rethinking of the essence and content of local self-government in the process of further development of the state as a democratic, law-governed and social. Taking into account the European practice of functioning of local self - government, the first steps of reforming legal, organizational, material and financial bases of local self - government activity in Ukraine were proposed by the author. Special attention was paid to the issues of functional and financial decentralization. The necessity of reforming public authority in Ukraine and implementation at all levels of public administration of democratic principles in accordance with the provisions of the European Strategy for Innovation and Good Governance at the local level have been argued.

Based on the above, the purpose of scientific research is not only to justify the need for consistent reform of local government as an important compo-

ment of constitutional reform, but also proposals for its modernization on the basis of subsidiarity and decentralization, which in modern Ukraine will create and operate self-sufficient to solve their own socio - economic problems.

Key words: Local self-government, European integration process, financial decentralization, subsidiarity, European standards of local democracy.

Постановка проблеми. Євроінтеграція є усвідомленим вибором громадян України подальшого шляху розвитку української держави, моделі побудови політичної системи України та її соціально – економічного розвитку.

Відповідно до положень Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським Співтовариством з атомної енергії і їхніми державами – членами, з іншої сторони саме «Верховенство права, належне врядування, боротьба з корупцією, боротьба з різними формами транснаціональної організованої злочинності й тероризмом, сприяння сталому розвитку і ефективній багатосторонності є головними принципами для посилення відносин між Сторонами»[1].

Ратифікувавши Угоду про асоціацію з Європейським Союзом, Україна отримала інструмент та дороговказ для своїх перетворень. Виконання вимог цієї Угоди дає можливість Україні в подальшому стати повноцінним членом в Європейському Союзі.

На жаль в Україні, як наголошують європейські та українські експерти з асоціацією не все гладко: влада не демонструє швидких реформ, у країні вибухають корупційні скандали – усе це відбувається на фоні агресії на Донбасі та тиску Росії з метою дестабілізації ситуації в Україні.

Серед усього комплексу реформ саме децентралізацію публічної влади без перебільшення можна назвати першочерговою. Без повноцінного і потужного місцевого самоврядування неможливо побудувати сильну державу. Саме надмірна централізація була чи не найважливішою причиною тих проблем, які доводиться долати Україні після Революції гідності.

Аналіз останніх досліджень. Дослідженню питань реформування інституту місцевого самоврядування приділена значна увага у працях М. Баймуратова, О. Батанова, В. Борденюка, В. Гробою, В. Кампа, М. Корнієнка, В. Кравченка, П. Любченка, Н. Мішиної, В. Погорілка, М. Пухтинського, Ю. Шемшученка та інших учених. Проте, незважаючи на значний науковий доробок в галузі муніципального права, пошук оптимальних шляхів перетворення інституту місцевого самоврядування в справді дієву муніципальну владу, забезпечення прав та інтересів територіальних громад в умовах довготривалої реформи децентралізації не втрачає своєї акту-

альності та потребує глибокого осмислення наступних кроків на шляху зміцнення безумовно самої дієвої форми місцевої демократії.

Метою статті є оцінка сучасного стану формування спроможних територіальних громад, основних напрямів реформи децентралізації в частині зміцнення правової, територіальної, організаційної, матеріально – фінансової основи функціонування муніципальної влади в Україні та приведення муніципальної практики у відповідність до європейських стандартів.

Основні результати дослідження. Місцеве самоврядування є однією із засад конституційного ладу будь – якої демократичної держави. Не є винятком і Україна, яка закріпила на конституційному рівні принцип визнання та гарантування місцевого самоврядування та здійснює дотепер пошук найоптимальнішої моделі функціонування цього інституту місцевої демократії.

Варто зазначити, що беручи на себе зобов'язання щодо подальшої Євроінтеграції, українська влада має зосередити неабиякі зусилля щодо перетворення місцевого самоврядування в дієву публічну владу, яка є найбільш наближеною до населення та за певних умов здатна адекватно реагувати на сучасні виклики в державі щодо забезпечення її територіальної цілісності, ефективно вирішувати усі питання місцевого значення, задовольняючи тим самим життєво необхідні потреби територіальної громади, реалізувати законні інтереси її представників.

Тому одним з основних завдань реформи системи місцевого самоврядування має стати досягнення європейських стандартів у галузі місцевого та регіонального розвитку, а також практичне впровадження основних європейських інструментів у галузі місцевого та регіонального розвитку в українську практику. У зв'язку з цим особливого значення набувають дослідження питань розробки та впровадження стандартів та принципів доброго врядування на місцевому і регіональному рівнях в європейських країнах, вивчення кращих вітчизняних та зарубіжних практик у цій галузі.

Ще у 2005 році глави держав та урядів країн – членів Ради Європи під час свого Третього Саміту, який відбувся у Варшаві, декларували, що «ефективна демократія та добре врядування на всіх рівнях є необхідними передумовами для попередження конфліктів, сприяння стабільності, прискорення економічного та соціального прогресу і, відповідно, для створення стабільних громад, де люди бажають жити і працювати сьогодні та у майбутньому.»

Виходячи з цього першочерговими кроками на шляху реформування публічної влади в Україні має бути втілення на усіх рівнях публічного управління принципів доброго врядування, що є частиною Європейської стратегії інновацій та доброго врядування на місцевому рівні, схваленої

Конференцією Європейських міністрів, відповідальних за місцеве та регіональне самоврядування 2007 року у Валенсії[2]. Дана Стратегія передбачає три цілі: Громадяни – в центрі усіх демократичних інституцій та процесів; місцева влада постійно покращує своє врядування у відповідності до 12 принципів; держави створюють та підтримують інституційні умови для покращення врядування на місцевому рівні у відповідності до Європейської хартії місцевого самоврядування та інших європейських стандартів.

Переконливим аргументом в полеміці щодо необхідності функціонування інституту місцевого самоврядування є передусім той факт, що в умовах політичної і економічної кризи саме місцеве самоврядування залишається найстабільнішим інститутом місцевого управління, який в змозі без зайвих політичних дебатів виконувати покладені на нього обов'язки перед громадою і нести відповідальність за свої дії, а вирішення найбільш важливих питань повсякденного життя є та завжди залишиться його прерогативою. Водночас криза найповніше оголює усі його вади законодавчої регламентації і недоліки практичної реалізації повноважень місцевого самоврядування та в таких умовах ще гостріше постає питання необхідності його реформування.

Проблеми, які потребують ефективного та швидкого реагування виокремлює Концепція реформи місцевого самоврядування [3] та вбачає основною метою реформування місцевого самоврядування в Україні підвищення якості життя людини за рахунок створення умов для сталого розвитку територіальних громад як самостійних та самодостатніх соціальних спільнот, члени яких зможуть ефективно захищати власні права та інтереси шляхом участі у вирішенні питань місцевого значення за рахунок створення реальної організаційної та фінансової самостійності територіальних громад та органів місцевого самоврядування, наближення їх можливостей та якості діяльності до європейських стандартів.

Свою неефективність засвідчила й державна регіональна політика, яка не стимулювала громади до саморозвитку та прояву місцевої ініціативи, а навпаки, надмірна централізація повноважень, фінансових, матеріальних та інших ресурсів призвела до дублювання повноважень місцевих органів виконавчої влади й місцевого самоврядування.

Тому територіальна організація влади в Україні має забезпечувати проведення ефективної державної регіональної політики, що вимагає таких кроків: законодавчого врегулювання порядку вирішення питань у сфері адміністративно-територіального устрою, внесення відповідних змін до чинного законодавства; здійснення перерозподілу повноважень між центральними та місцевими органами виконавчої влади та орга-

нами місцевого самоврядування на основі принципу субсидіарності; забезпечення повноти та винятковості повноважень органів виконавчої влади, а також органів місцевого самоврядування з питань місцевого значення для кожного рівня адміністративно-територіального устрою; забезпечення місцевих органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування необхідними для виконання повноважень ресурсами; запровадження ефективних механізмів співробітництва між органами виконавчої влади та органами місцевого самоврядування у виконанні покладених на них повноважень; посилення відповідальності місцевих органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування, посадових осіб за дотримання Конституції та законів України, реалізацію наданих ним повноважень.

Ряд кроків з боку держави у цьому напрямі зроблено. Так, Розпорядженням Кабінету Міністрів України[4] визначено адміністративні центри та затверджені території територіальних громад відповідних областей, Верховною Радою України прийнято Постанову «Про утворення та ліквідацію районів»[5], яка визначила нову територіальну основу функціонування органів публічної влади (створено 136 районів) та відповідно до якої проведено реорганізацію районних державних адміністрацій[6]. Також були внесені зміни до деяких законів України щодо впорядкування окремих питань організації та діяльності органів місцевого самоврядування і районних державних адміністрацій[7]. Це дозволило врегулювати питання правонаступництва комунального і державного майна, бюджетних ресурсів, прав та зобов'язань. Не можна обійти увагою й передачу земель сільськогосподарського призначення з державної до комунальної власності [8]. За словами Глави держави усі новостворені громади отримують землі в комунальну власність та зможуть використовувати кошти від землекористування для свого розвитку. Загалом місцеве самоврядування отримує у власність понад 2 млн. га землі [9].

Важливо усвідомити зміст та сутність принципів доброго врядування на місцевому рівні та окреслити коло проблем, які необхідно вирішити в процесі їх практичного втілення у муніципальну практику. Виходячи з того, що основним суб'єктом місцевого самоврядування є територіальна громада, першим принципом є чесне проведення виборів, представництво та участь з метою гарантування реальних можливостей громадян висловлювати свою думку щодо місцевих публічних справ. Діючий Закон «Про місцеве самоврядування в Україні» лише передбачає форми участі територіальної громади в управлінні місцевими справами, однак таке закріплення є лише констатацією можливостей громади та жодним чином не регламентує саму технологію безпосередньої

участі. Тому одним з напрямів удосконалення правової основи місцевого самоврядування має бути широка законодавча регламентація таких форм як громадські слухання, проведення загальних зборів громадян за місцем проживання, місцеві ініціативи. Нагальною потребою є прийняття Закону про місцевий референдум.

Варто погодитись з твердженням М.О. Баймуратова про те, що створення національної моделі місцевого самоврядування за допомогою вибору оптимальних форм таких як самоорганізація, самодіяльність і самоврядування населення, додасть не тільки нове дихання телеологічній домінанті в розвитку державності, але і дасть реальний вихід особистому й колективістському потенціалові населення держав – членів світової спільноти, здатним забезпечити усунення багатьох кризових явищ у житті суспільства й держави, дасть їм додаткові стимули для розвитку та вдосконалення. Важливу роль у вирішенні зазначених завдань будуть відігравати муніципальні права людини [10, с.130].

Розвиток партисипативної демократії має стати пріоритетом в процесі муніципальної реформи. Сприяти цьому має також і реалізація принципу відкритості та прозорості в роботі органів місцевого самоврядування як однієї з гарантій громадського доступу до інформації про стан місцевих справ.

Лише реальна можливість тісного контакту з жителями відповідної території, оптимальне та швидке реагування на їх першочергові потреби та наявність зворотного зв'язку з боку громади, яка й наділяє муніципальний орган владними повноваженнями є запорукою успішної роботи представницьких органів місцевого самоврядування.

Варто зазначити та проаналізувати досвід інших європейських країн, який свідчить про те, що й сама виборча система, за якою формується муніципальна влада зазнає істотних змін. Такі еволюційні зміни можна прослідкувати на прикладі досвіду Німеччини, яка демонструє різноманітні варіанти щодо обрання очільника представницького органу місцевого самоврядування безпосередньо самими мешканцями, або ж відповідною радою, що й свідчить про високу довіру громади до сформованого муніципального органу. Так, в Німеччині існують наступні моделі функціонування місцевого самоврядування: 1) південнонімецька модель (землі – Баварія, Саксонія, Баден - Вюртенберг): самоврядування здійснюється через представницький орган (раду) і бургомістра, які обираються населенням громади. Бургомістр є головою виконавчого комітету та водночас головою цієї ради. Він має досить сильні позиції в системі місцевого самоврядування, оскільки у багатьох випадках без погодження з радою вирішує кадрові питання, володіє суттєвими правами у

фінансово-бюджетній сфері; 2) північнонімецька модель (землі – Нижня Саксонія, Північна Рейн – Вестфалія): представницький орган (рада) обирає директора громади, який є главою виконавчої влади і формує свій виконавчий орган. Крім того, зі складу депутатів обирається бургомістр, який є главою самоврядування, однак діє на громадських засадах; 3) модель рада-бургомістр (землі Рейнланд - Пфальц, Саар, сільські громади землі Шлезвіг-Гольштейн): виборний представницький орган (рада громади чи міська рада) обирає бургомістра, який має досить широку компетенцію, одноосібно вирішуючи багато важливих питань громади; 4) рада-магістратура (земля Гессен, земля-місто Гамбург): виборний представницький орган (рада) обирає голову ради і формує з числа професійних управлінців свій колегіальний виконавчий орган (магістратуру) [11, с.13].

Сьогодні в Україні триває пошук оптимальної моделі виборчої системи на місцевих виборах. Так, вперше вибори депутатів сільських, селищних рад (територіальних громад з кількістю виборців 10 тисяч і більше) проводяться за системою пропорційного представництва за відкритими виборчими списками місцевих організацій політичних партій [12]. Зазнали змін і норми чинного законодавства, які спочатку передбачали прямі вибори старост за мажоритарною виборчою системою відносною більшості, а згодом встановили інший порядок. Старости обираються радою за поданням голови громади. Це обумовлено необхідністю уникнення можливих конфліктів старост і голів громад.

Другий принцип доброго врядування передбачає відповідальність місцевої влади щодо задоволення законних очікувань та потреб громадян. На практиці досягнути ефективного функціонування муніципальних органів можна шляхом реалізації принципу субсидіарності, проголошеного Європейською хартією місцевого самоврядування. А саме: управління має бути максимально наближеним до громадянина. Усе, що можна вирішити на місцевому рівні, не повинно передаватись на інший рівень управління. Реалізація цього принципу на практиці вимагає перегляду повноважень органів державної виконавчої влади та органів місцевого самоврядування в частині розширення обсягу повноважень останніх.

При цьому повноваження, спрямовані на задоволення соціальних та інших потреб місцевого населення мають належати до сфери відання інституту місцевого самоврядування та становити основу його власних повноважень, що повністю відповідатиме європейській муніципальній практиці. Так, аналіз діяльності муніципальних органів в таких країнах як Австрія, Бельгія, Болгарія, Велика Британія, Греція, Данія, Естонія, Ірландія, Ісландія, Іспанія, Італія, Латвія, Литва, Македонія, Мальта, Нідерланди, Німеччина, Нор-

вегія, Португалія, Польща, Румунія, Словаччина, Словенія, Угорщина, Фінляндія, Франція, Чехія, Швейцарія, Швеція[13] дозволив узагальнити їх повноваження за основними сферами місцевого життя (питаннями місцевого значення).

Розмежування функцій місцевого самоврядування з функціями органів держави та належна їх реалізація є можливими за наступних умов: належного та ефективного розподілу повноважень між рівнями органів місцевого самоврядування та органами виконавчої влади на засадах децентралізації публічного управління та субсидіарності; ефективної та стабільної системи функціонування органів місцевого самоврядування, забезпечення прозорості діяльності органів місцевого самоврядування та їх посадових осіб, мінімізація умов для корупції; безпосередньої участі жителів у вирішенні питань місцевого значення, ефективності впливу громадян на прийняття рішень органами місцевого самоврядування; організаційної та фінансової самостійності територіальних громад та органів місцевого самоврядування, наближення їх можливостей та якості діяльності до європейських стандартів; розширене надання адміністративних послуг органами місцевого самоврядування; формування дієвих місцевих бюджетів; належного матеріального, фінансового та іншого ресурсного забезпечення виконання завдань та функцій місцевого самоврядування.

Принцип щодо дієвості та ефективності муніципальної влади передбачає досягнення цілей шляхом ефективного використання ресурсів, грамотний фінансовий менеджмент. Саме в частині реалізації цього принципу необхідно реформувати матеріально – фінансові основи місцевого самоврядування.

Перші кроки щодо цього зроблені в контексті укрупнення територіальних громад. Так, внесення змін до Бюджетного та Податкового Кодексів України в частині формування місцевих бюджетів об'єднаних громад дозволило збільшити надходження до місцевих бюджетів. На законодавчому рівні врегульований процес передачі районними радами об'єктів спільної власності до комунальної власності територіальних громад¹. За даними моніторингу Мінрегіону показник по країні станом на січень 2021 року склав 92%. [14]

¹ Волинська, Житомирська, Тернопільська, Чернівецька області завершили процес передачі об'єктів спільної власності територіальних громад до комунальної власності територіальних громад. 99% об'єктів спільної власності територіальні громади погодилися взяти на баланс у Дніпропетровській, Івано - Франківській, Рівненській, Сумській, Харківській областях. Натомість невтішні показники у Закарпатській області (86%), Вінницькій (82%), Донецькій (80%), Львівській(67%), Луганській (65) областях.

Висновки. Місцеве самоврядування має відповісти двом основним соціальним запитам: по-перше, реалізації права громадян на участь в управлінні місцевими справами, по-друге, – створенню ефективної влади на місцях, здатної задовольняти як життєво важливі потреби населення, так й інтереси загальнодержавного розвитку.

Вкрай важливим на сучасному етапі реформування інституту місцевого самоврядування є врахування та відображення у муніципальній практиці підходів щодо розвитку місцевого і регіонального самоврядування, запропонованих Конгресом місцевих і регіональних влад Ради Європи. Резолюції, рекомендації та висновки зазначеного авторитетного європейського інституту спрямовані на активізацію соціальної діяльності територіальної громади, участь якої залишається визначальним чинником у формуванні справжньої демократії, на усунення конституційних та законодавчих обмежень стосовно місцевих органів влади, зміцнення субсидіарності шляхом надання місцевим органам влади управління суттєвою часткою суспільних справ.

Вважаємо, що розширення переліку власних повноважень місцевого самоврядування за рахунок делегованих з боку органів державної виконавчої влади, зміни організаційної структури на рівні територіальної громади, створення власних виконавчих органів на рівні регіонального самоврядування та зміцнення матеріально-фінансової основи всієї системи місцевого самоврядування дозволить територіальним громадам та створюваним ними представницьким органам більш ефективно, аніж державні органи, вирішувати місцеві проблеми, мобільно реагувати на серйозні виклики сьогодення, підвищувати рівень та якість життя мешканців відповідних територій за умови забезпечення постійного розвитку партнерських відносин з державою.

Запропоновані напрями реформування інституту місцевого самоврядування повною мірою відповідають європейській практиці та переконливо свідчать про те, що саме децентралізована система територіальної організації публічної влади здатна адекватно реагувати на вимоги часу та забезпечити сталий розвиток держави.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Угода про Асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами - членами, з іншої сторони URL: www.kmu.gov.ua/kmu/control/uk/publish
2. Déclaration de la 15ème Conférence des Ministres européens responsables des collectivités locales et régionales, Valencia, les 15-16 octobre 2007, 12 p.
3. Про схвалення Концепції реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні: Розпорядження Кабінету

- ту Міністрів України від 1 квітня 2014 року № 333- р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/333-2014-%D1%80#Text>
4. Про визначення адміністративних центрів та затвердження територій територіальних громад: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 12 червня 2020 року № 722 – р. URL: <https://www.kmu.gov.ua/npas/pro-viznachennya-administrativnih-a715r>
 5. Про утворення та ліквідацію районів: Постанова Верховної Ради України № 807 – IX від 17.07.2020 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/807-20#Text>
 6. Про реорганізацію та утворення районних державних адміністрацій: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 16 грудня 2020 р. № 1635 – р. URL: <https://www.kmu.gov.ua/npas/pro-reorganizaciyu-ta-utvorennya-rajonnih-derzhavnih-administracij-1635-161220>
 7. Про внесення змін до деяких законів України щодо впорядкування окремих питань організації та діяльності органів місцевого самоврядування і районних державних адміністрацій: Закон України від 17.11.2020 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1009-IX#Text>
 8. Про деякі заходи щодо прискорення реформ у сфері земельних відносин: Указ Президента України № 449/2020 від 15 жовтня 2020 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/449/2020#Text>
 9. Ми повертаємо землю людям – Президент підписав указ щодо передачі сільгоспземель з державної до комунальної власності. URL: <http://president.gov.ua>
 10. Місцеве самоврядування в Україні та зарубіжних країнах: порівняльно – правові аспекти: монографія / За заг.ред. О.В. Батанова, О.В. Марцеляка, А. Берлінгуера. Київ: Вид-во «Основа», 2020. 672 с.
 11. Муниципальное управление в Германии и России: Kommunale Verwaltung in Deutschland and Russland (материалы российской-германской научно-практической конференции) / Фил. зарегистрированного союза «Фонд им. Фридриха Эберта в Российской Федерации», Волгоградская акад. гос. службы; В. Колесников, О. Чистякова, Е. Мельниченко. Волгоград, 2007. 99 с.
 12. Виборчий кодекс України (редакція від 24.10.2020). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/396-20#Text>
 13. Дробуш І.В. Соціальна функція місцевого самоврядування в Україні та конституційно – правові проблеми її реалізації: монографія. Рівне: Овід, 2015. – 540 с.
 14. Негода В. 92% об'єктів передані у комунальну власність громад, - дані моніторингу Мінрегіону. URL: <https://decentralization.gov.ua/news/13201>